

Specijalizirani trening upotrebom naprednih tehnologija za osposobljavanje i specijalizaciju stručnjaka u području odgoja, obrazovanja i skrbi djece predškolske dobi

Co-funded by
the European Union

**Specijalizirani trening upotrebom
naprednih tehnologija
za osposobljavanje i specijalizaciju
stručnjaka u području odgoja,
obrazovanja i skrbi djece
predškolske dobi**

MODUL VI.2

Razvoj osobne samostalnosti

Nastavnik

Dra. Montserrat Santamaría Vázquez
Departamento de Ciencias de la Salud
Universidad de Burgos, Spain

Projekt e-EarlyCare-T (“Specialized and updated training on supporting advanced technologies for early childhood education and care professionals and graduates”), broj 2021-1-ES01-KA220-SCH-000032661, je sufinanciran sredstvima Europske komisije iz Erasmus+ programa, ključne aktivnosti KA220 Strateško partnerstvo u području odgoja i općeg obrazovanja. Sadržaj ove publikacije odražava isključivo stavove autora. Europska komisija i Španjolski institut za internacionalizaciju obrazovanja (Spanish Service for the Internationalization of Education) (SEPIE) se ne smatraju odgovornim za bilo kakvu uporabu informacija sadržanih u njoj.

SADRŽAJ

I. UVOD	4
II. CILJEVI	4
III. SADRŽAJI SPECIFIČNI ZA TEMU	4
1. III. Pojam osobne samostalnosti	4
2. III. Pojam aktivnosti svakodnevnog života	5
3. III. Uloga okruženja i konteksta u aktivnostima svakodnevnog života	6
4. III. Evolucijski razvoj aktivnosti svakodnevnog života	6
4.1 Razvoj hranjenja (jedenje)	7
4.2 Razvoj odijevanja i svlačenja	7
4.3 Razvoj osobne higijene	8
4.4 Razvoj kupanja/tuširanja	9
4.5 Razvoj kontrole mokraćnog mjehura i crijeva (upravljanje sfinkterom/stezačem).	10
4.6 Razvoj higijene u WC-u	11
IV. SAŽETAK	11
V. RJEČNIK POJMOVA	12
VI. LITERATURA	12
VII. MREŽNI IZVORI	13

Specijalizirani trening upotrebom naprednih tehnologija za osposobljavanje i specijalizaciju stručnjaka u području odgoja, obrazovanja i skrbi djece predškolske dobi

I. Uvod

U ovoj tematskoj cjelini razmatraju se pojmovi osobne autonomije (samostalnosti) i neovisnosti, ističući razlike između ta dva pojma. Također, opisuje se koncept aktivnosti svakodnevnog života pri čemu se spominje i njihova sažeta klasifikacija uzimajući u obzir važnosti konteksta i okruženja u razvoju osobne samostalnosti. Na kraju, opisuju se glavne aktivnosti svakodnevnog života, s njihovom definicijom, opisom zadataka koje svaka od njih uključuje, i koje su najvažnije kronološke prekretnice razvoja ističući dobne referentne vrijednosti.

II. Ciljevi

Ciljevi ove tematske jedinice su:

- Razumjeti pojam osobne samostalnosti i aktivnosti svakodnevnog života.
- Razumjeti ulogu koju okolina i kontekst imaju u razvoju osobne samostalnosti.
- Naučiti najvažnije razvojne prekretnice u stjecanju samostalnosti u aktivnostima svakodnevnog života.

III. Sadržaji specifični za temu

1. III. Pojam osobne samostalnosti i neovisnosti

Pojmovi autonomije (samostalnosti) i neovisnosti obično se koriste kao istoznačnice, ali se razlikuju u nekim detaljima.

Osobna samostalnost odnosi se na sposobnost pojedinaca da na vlastiti poticaj donose odluke koje se odnose na njihov život. Prema Bornasu (1994), autonomna je osoba ona „čiji sustav samoregulacije djeluje na takav način da joj omogućuje uspješno ispunjavanje unutarnjih i vanjskih zahtjeva koji se pred nju postavljaju”.

Nasuprot tome, pojam neovisnosti usredotočen je na sposobnost obavljanja aktivnosti samostalno ili uz pomoć potpornih uređaja, ne spominjući izričito ideju viših sposobnosti koje su implicitne u konceptu autonomije.

Primjerice, ljudi mogu biti samostalni u odijevanju (oblačiti se bez pomoći), ali možda nisu sposobni odabrati odjeću prema vremenu (kiša, hladnoća) ili događaju, a što bi moglo utjecati na njihovu autonomiju; i obrnuto, nekim ljudima možda treba pomoć

u odijevanju, ali sami odlučuju što će obući (ograničena neovisnost, ali zadržana autonomija).

Stoga se koncept osobne samostalnosti usredotočuje na više spoznajne sposobnosti koje omogućuju donošenje odluka, a neovisnost je više usmjerena na neovisnost o drugoj osobi u izvršavanju aktivnosti .

U ranom i kasnom djetinjstvu, usporedno se razvijaju i samostalnost i neovisnost, a kako se djeca razvijaju, stječu potrebne vještine koji im omogućuju da budu i samostalni i neovisni. Obje se sposobnosti nastavljaju razvijati i u odrasloj dobi.

2. III. Pojam aktivnosti svakodnevnog života

Aktivnosti svakodnevnog života (engl. „Activities of daily living, ADLs”) su dnevne radnje koje se izvode često i koje omogućuju ljudima da funkcioniraju samostalno i neovisno (Pérez de Heredia Torres i Oudshoorn Giaccaglia, 2022). Različiti autori nisu jednoglasni u klasifikaciji ovih radnji, ali, općenito, postoje tri glavne skupine prema složenosti i učestalosti: osnovne, instrumentalne i napredne aktivnosti.

Osnovne aktivnosti svakodnevnog života odnose se na brigu o vlastitom tijelu i osnovnim potrebama kao što su hranjenje, njegovanje, tuširanje, toaleta, odijevanje ili kretanje s jednog mjesta na drugo (Pérez de Heredia Torres i Oudshoorn Giaccaglia, 2022). Izvode se svakodnevno i smatraju se prvom razinom radnog funkcioniranja. Neovisnost u tim radnjama stječe se postepeno, prirodnim tijekom. Kako djeca rastu i razvijaju se, roditelji postupno prestaju davati potporu u provedbi tih aktivnosti, kako bi djeca preuzela veću ulogu i samostalno ih obavljala. Procjenjuje se da se samostalnost i neovisnost u tim aktivnostima stječe oko devete godine života.

Instrumentalne aktivnosti svakodnevnog života složenije su radnje i stoga se počinju obavljati u kasnijem djetinjstvu, ali konačno usvajanje odvija se u ranoj dobi mlade odrasle osobe . Također se odnose na osobnu njegu, ali su usredotočene na složenije radnje, kao što su pripremanje hrane, kupnja, upravljanje kućanstvom i briga o odjeći ili zdravlju (uzimanje lijekova, zakazivanje sastanaka i sl.).

Naposljetku, napredne aktivnosti povezane su sa samostalnim životom i još su složenije jer su svojstvene za odraslu dob. Primjeri uključuju upravljanje novcem, iznajmljivanje/unajmljivanje stana i organizaciju putovanja

3. III. Uloga okruženja i konteksta u aktivnostima svakodnevnog života

Ove se aktivnosti provode u kontekstu i okruženjima koji su definirani specifičnim osobinama i elementima tih aktivnosti.

Okolina i kontekst odgovaraju okolnostima koje okružuju djecu. Okruženje se može definirati kao fizička i društvena okolina koja okružuje djecu i u kojoj ona obavljaju svoje dnevne radnje, dok se kontekst odnosi na manje opipljive faktore koji nas okružuju, kao što su kultura, društveno-ekonomska razina i razina obrazovanja.

Različita istraživanja naglašavaju razlike u stjecanju ovih aktivnosti, pod utjecajem konteksta i okruženja (Santamaría-Vázquez i Guijo-Blanco, 2016). Na primjer, odijevanje ovisi o tome gdje pojedinac živi (utjecaj klime), kao i o tome kojoj kulturi pripada (npr. upotreba vela u muslimanskim državama). Drugi je primjer vrsta hrane koju netko jede i pribor koji za to koristi (uobičajeni pribor za jelo, štapići, jedenje rukama, itd.).

Slično tome, društveno okruženje također utječe na obavljanje ovih aktivnosti. Primjerice, obiteljska dinamika može potaknuti sudjelovanje djece u zadacima, a time i njihov razvoj. Nasuprot tome, dinamika može dovesti do minimalnog sudjelovanja, što dovodi do sporijeg razvoja. Primjeri za to mogu biti roditelji koji djetetu čiste stražnjicu jer dijete to radi loše i prlja odjeću (ako ne vježba, teže će i postati uspješno) ili ne dopušta djetetu da rukuje žlicom, zato što prosipa hranu i manje jede.

Također, moramo uzeti u obzir ulogu koju ima fizičko okruženje. Ako govorimo o odijevanju, fizičko okruženje odnosilo bi se na vrstu odjeće koju se djetetu može kupiti. Na primjer, u Europi je teško pronaći dječje cipele s vezicama, a to djeci ograničava mogućnost stjecanja vještine vezivanja. Okolnosti poput posjedovanja kade ili tuš-kabine, visine zahodske školjke, vrste slavina i duljine dječje kose primjeri su fizičkih elemenata koji mogu olakšati ili ograničiti dječju neovisnost u različitim zadacima.

4. III. Evolucijski razvoj aktivnosti svakodnevnog života

Teško je utvrditi uobičajen redoslijed razvoja vezanog uz aktivnosti svakodnevnog života, pritom ističući ogroman utjecaj konteksta i okruženja na njih. Ipak, moguće je utvrditi neke opće pravce razvoja osnovnih aktivnosti, utvrđujući osnovne kronološke prekretnice, ali je važno naglasiti da su navedena razdoblja duga, zbog značajnih odstupanja unutar jedne države i još većih razlika između različitih kultura i država.

4.1 Razvoj hranjenja (jedenje)

Razvoj vještina rukovanja hranom i pićem te njihovog zadržavanja u ustima odvija se u skladu sa sazrijevanjem orofacijalnih struktura. Razvoj ovih vještina opisuju brojni autori, no postoje razlike između sposobnosti djece i prehrambenih preporuka za djecu. Na primjer, Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) preporučuje isključivo dojenje do dobi od šest mjeseci, ali bi djeca mogla jesti i drugu kašastu hranu i ranije, jer razvoj orofacijalnih struktura to dopušta.

U nastavku slijedi sažetak glavnih prekretnica i dobi njihovog stjecanja (Schuberth L, Amirault L, Case-Smith J., 2010; Román Sánchez J, Sánchez S, Secadas F., 1997; WHO, 2010):

- Između šest i osam mjeseci: djeca mogu objema rukama držati bocu i piti. Također mogu držati kolačić u ruci i približiti ga ustima. Ako im se pruži žlica, žlicom mogu uzeti kašu.
- Između devet i dvanaest mjeseci: sposobna su prstima jesti meku hranu (kuhana šunka, omlet).
- Od dvanaest mjeseci nadalje: počinju uzimati žlicu i prinositi je ustima. Hvataju je dlanenim klješastim hvatom i pronacijom šake te postupno prelaze na troprsti klješasti hvat. Potpuno ovladavanje rukovanjem žlicom (dobro hvatanje, bez prolijevanja) uspostavlja se u dobi od oko tri godine.
- S 24 mjeseca: piju sama iz uobičajene šalice (bez poklopca i grlića), iako je podižu objema rukama.
- Između dobi od 24 i 30 mjeseci pokazuju zanimanje za vilicom.
- Tri godine: rukuju žlicom i vilicom te počinju koristiti (tupi) nož za rezanje omleta, ribe, itd.
- Između četiri i pet godina: u stanju su namazati maslac ili kakao kremu na kruh. Šest godina: koriste nož za rezanje mesa.

4.2 Razvoj odijevanja i svlačenja

Oblačenje i svlačenje radnje su u kojima djeca počinju sudjelovati u vrlo ranoj dobi, počevši jednostavnim skidanjem čarapa kao igrom, te mirnim stajanjem ili pružanjem ruku kako bi (im) obukli jaknu.

Različite vještine stječu se postepeno prirodnim tijekom, ali je bitno dati djeci priliku da to učine sama. Žurba prije odlaska u školu može utjecati na roditelje da ostave premalo prostora djeci da to učine samostalno, čime odgađaju stjecanje, primjerice vještina odijevanja.

Redosljed dostizanja različitih prekretnica na putu do neovisnosti je sljedeći (Romero Ayuso DM, 2006.; Romero Ayuso DM, 2006. (bis); Bluma S, Sherer, M., Frohman, A. and Hilliard, J., 1978.; Mulligan S., 2006.; Secadas F., 2009.; Shepherd J., 2010.):

- U dobi od godinu dana, djeca surađuju provlačeći ruke kroz rukave i istežući noge. Mogu skinuti cipele i čarape, ali samo kao dio igre (uživaju u izuvanju).
- S dvije godine, sposobna su povući patentne zatvarače, skinuti kaput ako je otkopčan, odvojiti kopče s čičkom, pomoći u podizanju hlača i prepoznati gdje treba staviti ruke u košulju.
- S tri godine obuvaju čarape (kriva peta), cipele (na krivu nogu) i provlače ruku kroz rukav bez pomoći. Potrebna im je pomoć da skinu džemper ili majicu i da zakopčaju prednjicu (školska haljina). Mogu zakačiti, otkačiti i koristiti patentne zatvarače.
- Svlačenjem ovladaju prije nego odijevanjem.
- Tri i pol godine: rukuju kukama, odvezuju mašne i pojaseve, oblače rukavice, košulju i kaput.
- Šest godina: Zakopčavaju gotovo sve i počinju vezati vezice. Važno je još jednom napomenuti da je, iako bi sa šest godina već bili u stanju vezati vezice, na tržištu vrlo teško pronaći dječje cipele s vezicama; zamijenile su ih elastične trake, čičci, itd., što znači da se razvoj ove vještine odgađa dok se ne ukaže prilika za nošenjem vezica.

Poslije ovog razdoblja (od rođenja do dobi od šest godina), postoji još nekoliko aktivnosti koje se svladavaju u kasnijem djetinjstvu:

- Cjelokupno odijevanje i svlačenje svladava se u dobi od osam ili devet godina, što uključuje vađenje odjeće iz ormara i sposobnost odabira prikladne odjeće za određenu priliku.

4.3 Razvoj osobne higijene

Osobna higijena složena je aktivnost zbog velikog broja zadataka koje uključuje: higijena lica i ruku, češljanje kose te njega noktiju, zubi i nosa. Stoga, stjecanje neovisnosti u osobnoj higijeni traje i dulje od spomenutog razdoblja između rođenja i šeste godine života.

Tablica 1. prikazuje glavne prekretnice u razvoju ove aktivnosti (Bluma S, Sherer, M., Frohman, A. and Hilliard, J., 1978.; Hanson M., 1979.; Mulligan S., 2006.; Romero Ayuso DM., 2006.; Secadas F., 2009):

Tablica 1: Prekretnice u razvoju osobne njege.

Dob (u godinama)	Prekretnice
1,5	Otvaranje slavine i postavljanje ruku pod mlaz vode
2	Pranje i sušenje ruku (uz pomoć)
3-4	Pranje ruku i lica se podrazumijevaju
3	Dijete briše nos rupčićem kada ga se podsjeti na to
4	Dijete ispuhuje nos u rupčić kada ga se podsjeti na to
6	Pranje zubi bez nadzora (za učenje su potrebne mnoge vještine koje se stječu od treće godine nadalje)
7-8	Dijete samo češlja svoju kosu i sposobno je napraviti rep
9	Dijete započinje s njegom noktiju pomoću škarica za nokte

Važno je još jednom napomenuti da, kako bi djeca postigla samostalnost, moraju postupno sudjelovati u aktivnostima, prolazeći kroz faze u kojima roditelj mora poticati njihovo ponavljanje. Djeca će oprati ruke, ali rezultat pranja neće biti dobar i roditelj će smatrati kako ih trebaju ponovno oprati. Važno je da djeca to učine sama, čak i ako to rade loše, kako bi postupno unaprjeđivala svoje vještine i sposobnosti.

4.4 Razvoj kupanja/tuširanja

Tuširanje/kupanje je aktivnost u kojoj je djetetovo sudjelovanje uvelike odgođeno zbog mogućih opasnosti.

U vrlo ranoj dobi, bebe se uglavnom kupa, umjesto da ih se tušira. Ako stan ili kuća imaju tuš kabinu umjesto kade, bebe se obično kupa u lavorima ili umivaonicima. Dakle, djeca nemaju nikakvu ulogu u ovoj aktivnosti do dobi od šest mjeseci, kada počinju sudjelovati, u najboljem slučaju, tako da ostanu u sjedećem položaju. Međutim, u skladu s onime ranije spomenutim u prethodnoj temi, iako djeca u dobi između šest i devet mjeseci mogu sjediti bez pomoći, tijekom kupanja posvećuje se iznimna pažnja pružanjem fizičke pomoći kako bi

se izbjegle nezgode. Stoga djeca ostaju sama u kadi tek u nešto kasnijoj dobi. Na tržištu su dostupni različiti proizvodi koji mogu pomoći bebi da sigurno sjedi u kadi, poput malih stolica tipa „nohlica”.

Kako djeca počinju stabilnije hodati, roditelji prestaju koristiti umivaonike i druge posude te se aktivnost kupanja može obavljati unutar kadi ili tuš kabina. U ovom razdoblju, djeca sudjeluju kod ulaska i izlaska iz kade ili tuša, uz pomoć roditelja.

Fizičko okruženje kade ili tuš kabine opet igra presudnu ulogu, npr. prisutnost nekližućih podova ili šipki za koje se djeca mogu uhvatiti ključni su faktori podrške roditeljima za razvoj samostalnosti djece. .

Tablica 2. opisuje kronologiju najvažnijih zadataka ove aktivnosti (Shepherd, 2010, Bluma S, Sherer, M., Frohman, A. i Hilliard, J. 1978.):

Tablica 2. Prekretnice u razvoju aktivnosti tuširanja i kupanja.

Dob	Prekretnice
Između četiri i pet godina	Djeca počinju preuzimati odgovornost: sapunaju dijelove tijela koje mogu: ruke, noge, trbuh, itd. Roditelji pomažu oko pranja leđa i kose. Djeca počinju sudjelovati u sušenju tijela, ali ne rade to dobro, te roditelji moraju ponoviti dio te aktivnosti.
Osam godina	Samostalnost u kupanju, uključujući pranje kose i potpuno sušenje. Dijete može pripremiti vodu za kupanje.

4.5 Razvoj kontrole mokraćnog mjehura i crijeva (upravljanje sfinkterom/stezačem).

Do dobi od gotovo 24 mjeseca, roditelju su ti koji nadziru djetetove sfinktere, ograničavajući se na nužne promjene pelena. Međutim, u dobi od 18 mjeseci, djeca počinju gestama ili riječima davati signale o potrebama svojih crijeva ili mjehura.

Intestinalna kontrola stječe se ranije nego kontrola nad mokraćnim mjehurom, u dobi od oko 18 mjeseci.

Kontrola mjehura teža je i postoji velika dobna razlika kada se stječe. Osim toga, utvrđeno je da djevojčice stječu nadzor nad mjehurom i do šest mjeseci ranije nego

dječaci. Brojčano, može se reći da 50 % dječaka i djevojčica posjeduje dnevni nadzor nad sfinkterima u dobi od dvije i pol godine, a 80 % stječe i noćni nadzor u dobi od tri i pol godine. Međutim, preostalih 20 % ne stječe noćni nadzor do dobi od šest godina.

Dokazano je da postavljanje djece na kahlicu u dobi ranijoj od 15 mjeseci utječe na ranije postizanje upravljanja nad mjehuricom (Romero Ayuso DM, 2006.; Marugán de Miguelsanz J, Lapeña López de Armentia S, Rodríguez Fernández L, i sur., 1996.; Schum TR, Kolb TM, McAuliffe TL, i sur., 2002.; Sesa S, Frassoni A, Sabulsky J, i sur., 2001.; Secadas F., 2009.).

4.6 Razvoj higijene u WC-u.

Higijena u WC-u odnosi se na djetetovu sposobnost, ne samo da se samo očisti nakon mokrenja ili defekacije, nego uključuje i rukovanje odjećom (oblačenje i svlačenje), sposobnost sjedenja na zahodskoj školjci bez pomoći, rukovanje vodokotlićem, pranje ruku, kao i druge radnje poput odijevanja i osobne higijene.

Najvažnije prekretnice u dobi od rođenja do šeste godine su sljedeće (Romero Ayuso DM, 2006.; Schum TR, Kolb TM, McAuliffe TL, i sur., 2002.; Bluma S, Sherer, M., Frohman, A. i Hilliard, J., 1978.):

- U dobi između dvije i pol i tri godine, djeca počinju samostalno brisati svoju stražnjicu.
- U dobi od tri godine, dječaci stoječki mokre u zahodsku školjku i podižu svoje hlače ako nemaju gumbe.
- U dobi između tri i pet godina postaju sposobni rukovati vodokotlićem. Navedena razlika u godinama proizlazi iz različitih sustava ispiranja u svakom pojedinom kućanstvu – ponekad je potrebna sila (snažan pritisak ili povlačenje) te ga djeca, čak i ako ga mogu doseći, neće moći pokrenuti.
- Između četiri i pet godina starosti, djeca su sposobna pravilno se očistiti nakon defekacije. Korištenje vlažnih maramica olakšava im pravilno čišćenje.

IV. Sažetak

U ovoj tematskoj cjelini obrađeni su pojmovi osobne autonomije (samostalnosti) i neovisnosti, kao i aktivnosti svakodnevnog života, razmatrala se uloga okruženja i konteksta u razvoju i samostalnosti djece, te se dao osvrt na glavne prekretnice razvoja u stjecanju samostalnosti nad osnovnim aktivnostima svakodnevnog života djece u razdoblju od rođenja do šeste godine života.

V. Rječnik pojmova

ADLs: Aktivnosti svakodnevnog života (engl. „Activities of daily living”).

Sfinkteri: prstenasti mišići koji zatvaraju i otvaraju određene prirodne kanale u tijelu, kao što su sfinkter mokraćnog mjehura (koji upravlja otvaranjem i zatvaranjem mokraćnog mjehura) i čmarni (analni) sfinkter (koji upravlja otvaranjem i zatvaranjem rektuma).

Dlanena (palmarna) hvataljka: hvat cijelom šakom.

Tropirsa hvataljka: hvat s tri prsta, npr. kod podizanja vilice.

Pronacija: položaj podlaktice, s dlanom prema dolje.

VI. Literatura

Bluma S, Sherer, M., frohman, A. y Hilliard, J. (1978) *Guía Portage de educación preescolar*. Madrid: TEA ediciones.

Bornas, X.(1994). *La autonomía personal en la infancia*. Madrid: Siglo Veintiuno.

Hanson M. (1979). *Programa de intervención temprana para niños mongólicos*. Madrid: SIIS.

Marugán de Miguelsanz J, Lapeña López de Armentia S, Rodríguez Fernández L, Palau Benavides M, Torres Hinojal M, Menau Martín G, et al. (1996) Análisis epidemiológico de la secuencia de control vesical y prevalencia de enuresis nocturna en niños de la provincia de León. *Anales españoles de pediatría*. 44(6):561-7

Mulligan S. (2006) *Terapia ocupacional en Pediatría*. Madrid: Editorial Médica-Panamericana.

Pérez de Heredia Torres, M. & Oudshoorn Giaccaglia, S. (2022). *Las actividades de la vida diaria como ocupaciones primordiales del ser humano*. En: Pérez de Heredia Torres, M., Martínez, RM. & Huertas, E. *Tratamiento de las actividades de la vida diaria*. Madrid: Panamericana.

Román Sánchez J, Sánchez S, Secadas F. (1997) *Desarrollo de habilidades en niños pequeños*. Madrid: Pirámide.

Romero Ayuso DM. (2006) Actividades de la vida diaria desde una perspectiva evolutiva. En: Moruno Miralles P, Romero Ayuso DM, editores. *Actividades de la vida diaria*. Barcelona: Masson.

Romero Ayuso DM. (2006) Intervención sobre las actividades de la vida diaria en la infancia y adolescencia. En: Moruno Miralles P, Romero Ayuso DM, editores. *Actividades de la vida diaria*. Barcelona: Masson.

Santamaría-Vázquez, M. Guijo-Blanco, V. (2016). Influencia de la cultura en el desarrollo de la independencia funcional/Cultural influence in the development of functional independence. *Cadernos Brasileiros de Terapia Ocupacional*, 24(4), 663-671.

Schuberth L, Amirault L, Case-Smith J. *Feeding intervention*. (2010). En: Case-Smith J, Clifford O'Brien J, editores. *Occupational Therapy for children*. 6th ed. Missouri: Mosby Elsevier.

Schum TR, Kolb TM, McAuliffe TL, Simms MD, Underhill RL, Lewis M. Sequential acquisition of toilet-training skills: a descriptive study of gender and age differences in normal children. *Pediatrics*. 2002;109(3).

Sesa S, Frassoni A, Sabulsky J, Agrelo F. Análisis longitudinal y comparativo del desarrollo infantil en la ciudad de Córdoba. *Archivos Argentinos de Pediatría*. 2001;99(2):119-26.

Secadas F. (2009) *Escala observacional del desarrollo*. 3ª ed. Madrid: TEA ediciones.

Shepherd J. (2010). *Activities of daily living*. En: Case-Smith J, Clifford O'Brien J., editor. *Occupational Therapy for children*. 7th ed. Missouri: Mosby-Elsevier.

VII. Mrežni izvori

OMS. Alimentación del lactante y el niño pequeño 2010 [actualizado 14/07/2022]. Disponible en: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs342/es/>.